

Een onderzoek betreffende de ontwikkeling van de demografische verhoudingen in de verschillende delen van Nederland, van 1850 - 1950.

Het is nog slechts enkele tientallen jaren geleden, dat niet alleen bij het grote publiek, doch ook bij de wetenschap voor de concrete bevolkingssituatie in Nederland nauwelijks enige belangstelling was. Steinmetz' artikel over "Der Nachwuchs der Begabten" van 1904, waarin hij de resultaten meedeelde van het onderzoek naar de verschillen in geboortefrequentie bij verschillende maatschappelijke groepen, staat min of meer op zichzelf. Voor zover men zich voor bevolkingsvraagstukken interesseerde was dit in hoofdzaak binnen het kader van de theoretische economie, waarin men sedert de tijd van de klassieken, met name natuurlijk van Malthus, een vrij steriele ballast van theoretische bevolkingsleer meesleepte. Enige belangstelling voor de concrete verhoudingen heeft er in de vorige eeuw bestaan bij de medici; deze richtte zich, zoals ook wel voor de hand ligt, in de eerste plaats op de sterfte.

Eerst na de eerste wereldoorlog trad een belangrijke verandering op. In de eerste plaats had dit een oorzaak van praktische aard. De toenemende bevolking van Nederland en in het bijzonder ook de toenemende urbanisering, dwong ons ernst te maken met vraagstukken van de ruimtelijke ordening, de bestemming van onze schaarse grond voor de verschillende doeleinden, waarvoor onze samenleving deze behoeft. De basis voor elke ruimte ordening - streekplannen, uitbreidingsplannen - is feitelijk de bevolkingsprognose, een zo mogelijk gefundeerde, redelijke verwachting omtrent de groei van de bevolking in de toekomst. Een dergelijke prognose kan slechts gebaseerd zijn op een zo nauwkeurig mogelijke kennis van de bestaande demografische verhoudingen en van de ontwikkeling in het verleden; het ligt dus voor de hand, dat van deze behoefte aan betrouwbare prognoses een sterke stimulans voor de studie van de bevolkingsverhoudingen in Nederland uitging.

Een belangrijke prikkel voor de ontwikkeling van het demografisch onderzoek in Nederland vormde ook de ontwikkeling van de studie in de sociale wetenschappen aan onze universiteiten, met name die in Amsterdam en Utrecht als gevolg van de wijzigingen in het Academisch Statuut in 1920, die voor het eerst het afleggen van doctorale examens in deze vakken mogelijk maakte. Binnen het kader van deze wetenschappen kon het bevolkingsvraagstuk de aandacht verkrijgen; die het tot op dat ogenblik in feite had gemist. De sterk concrete inslag, die de sociale wetenschappen in Nederland vanaf den beginnend hebben gehad, leidde er toe, dat de belangstelling van de Nederlandse beoefenaars zich niet in de eerste plaats richtte op de theoretische bevolkingsvraagstukken, doch vooral op het concrete onderzoek, in het bijzonder in eigen land. De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland uit de geografie had ten gevolge, dat in het bijzonder ook de regionale bevolkingsproblemen de aandacht trokken, ook onder degenen, die zich van elk geografisch determinisme overigens vrij voelden. Ik denk dan vanavond ook uit te gaan van de in Nederland bestaande regionale verschillen t.a.v. de bevolkingsverhoudingen, in het bijzonder aangaande de geboortecijfers, al hoop ik tenslotte dan ook van daar uit tot bepaalde conclusies te komen, die de verhoudingen in Nederland als geheel betreffen.

De eerste, die een uitvoerige studie wijdde aan de regionale differentie in de bevolkingsverhoudingen, o.a. aan de verschillen in de geboortecijfers, was de tegenwoordige hoogleraar te Utrecht, Prof. de Vooy. In zijn dissertatie "De trek van de Plattelandsbevolking" publiceerde hij o.a. een kaart van de geboorteoverschotten in de afzonderlijke Nederlandse gemeenten tussen 1925 en 1930. Bekijkt men deze kaart, dan lijkt deze op het eerste oog een bevestiging te geven van de algemeen bekende, min of meer populaire opvattingen over de verschillen in geboortefrequentie, die bij degenen, die bij degenen, die hiervoor enig oog hebben, leven. De kaart laat zien, dat de stad in het algemeen een lager geboorteoverschot vertoont dan het platteland en dat in gebieden met sterk kerkelijk gebonden bevolking, met name de R.K. gebieden, het geboorteoverschot hoger is dan in die gebieden, waar dit niet of in minder sterke mate het geval is.

Nu lopen de geboorteoverschotten natuurlijk niet geheel parallel met de geboortecijfers, omdat in het overschot behalve het geboortecijfer ook het sterftecijfer een rol speelt. In dit geval maakt het echter voor de onderlinge verhoudingen betrekkelijk weinig verschil. De geboortecijfers zouden alleen de verschillen tussen het Zuiden van ons land en de rest nog iets scherper laten zien, omdat, zoals een kaart van de sterftecijfers omstreeks 1930 laat zien, afgezien van toevallige af-

wijking en van een gebied van hogere sterfte in het Oosten van Brabant en het Noorden van Limburg, wat de sterfte betreft Nederland een vrij egaal beeld vertoont.

De uitkomsten van de materiaalverzameling van De Vooys schenen dus te wijzen in de richting van de juistheid van de vooral door Julius Wolf naar voren gebrachte theorie, dat de daling van het geboortecijfer nauw verband houdt met de verrationalisering van het maatschappelijk leven, die zich o.a. ook tot de sfeer van de voortplanting zou hebben uitgestrekt. Deze verrationalisering van het leven heeft om begrijpelijke redenen in de stad sneller voortgang gevonden dan op het platteland, terwijl een sterk kerkelijk religieus leven zich tegenover deze verrationalisering plaatst. Bovendien verzet, in het bijzonder wat de R.K. kerk betreft, de kerk zich zelfs direct en uitdrukkelijk tegen een kunstmatige beperking van het kinderaantal in het huwelijk.

Toen ik echter destijds de kaarten van De Vooys in handen kreeg, waren er echter enkele verschijnselen, welke mij opvielen als niet passende in dit theoretische kader. Opmerkelijk is, dat, hoewel, wat dit betreft, ook afwijkingen voorkomen, in het algemeen de landelijke gebieden op de lichte gronden een aanzienlijk hoger geboorteoverschot vertonen, dan de landelijke gebieden op de kleigronden en de laagveengronden. Niet alleen de kleigebieden van Groningen, Friesland, Noord-Holland, de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden, doch ook het rivierkleigebied vertonen geboorteoverschotten, die vergeleken met de zandgebieden, opvallend laag zijn. Het verschil b.v. tussen het Drentse zandgebied en het Groninger kleigebied is, als men enkele toevallige uitzonderingen buiten beschouwing laat, treffend.

Het merkwaardige is nu, dat, indien men de kaart bekijkt, die De Vooys samenstelde omtrent de ontwikkeling van vestiging en vertrek in dezelfde periode, in grote lijnen gezien, de gebieden, welke een laag geboorteoverschot vertonen, in het algemeen eveneens een hoog vertrekoverschot laten zien. Dus niet, zoals men misschien zou verwachten, een groot vertrekoverschot in de gebieden met een hoog geboorteoverschot, doch juist het omgekeerde. Op de derde kaart van De Vooys, waar de totale bevolkingsbeweging wordt weergegeven, komen deze gebieden in het algemeen dan ook naar voren als gebieden met een stagnerende of dalende bevolking. De kop van Noord-Holland komt hierop minder duidelijk voor den dag dan op de kaart van het geboorteoverschot, hetgeen ten dele is toe te schrijven aan het feit, dat in de omgeving van de Wieringermeer en de afsluitdijk de toen in uitvoering zijnde Zuiderzeewerken bevolking aantrokken, anderzijds aan de sterke ontwikkeling, die de tuinbouw in Noord-Holland toen vertoonde.

Het was duidelijk, dat hier een verschijnsel aan de dag treedt, dat zich in de rationaliseringstheorie niet laat vangen. Zou men nog kunnen aannemen, dat misschien op de kleigronden van het Westen en het Noorden van ons land, waar de modernisering van de landbouw reeds vroeg optrad, eveneens een meer rationalistische levensopvatting was gegroeid, die zich ook tot de sfeer van de voortplanting uitstreckte, dit gaat ongetwijfeld niet op voor de rivierkleigebieden, waar de landbouw achter was en dit in vele opzichten nog steeds is. Ook kan de theorie geen enkel licht werpen op het merkwaardige samengaan van een laag geboortecijfer en een hoog vertrekoverschot. Het ligt voor de hand, dat dit samengaan van hoog vertrekoverschot en laag geboortecijfer aanleiding geeft om als hypothese te stellen, dat deze beide verschijnselen samenhangen, in dien zin, dat ze uit eenzelfde oorzaak voortvloeien. Neemt men dit voor een ogenblik aan, dan is de volgende stap, dat men deze gemeenschappelijke oorzaak gaat zoeken in de aard van de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden, daar het wel vast staat, dat de ontwikkeling van de migratie en dus ook de ontwikkeling van een vertrek-, eventueel een vestigingsoverschot wel in de eerste plaats afhankelijk is van de economische ontwikkeling in een bepaald gebied. Dit zou dus betekenen, dat regionale verschillen in de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden in belangrijke mate verantwoordelijk zouden zijn voor de regionale verschillen in de geboortefrequentie.

Voor de waarschijnlijkheid van deze hypothese vallen deugdelijke argumenten aan te voeren. Inderdaad vertonen de landelijke gebieden, waar het geboortecijfer laag is en het vertrekcijfer hoog, in de periode waarin De Vooys zijn waarnemingen deed, in het tijdperk, dat daaraan vooraf gaat, een duidelijke stagnatie in de ontwikkeling van de werkgelegenheid en daarmee van de bestaansmogelijkheden. In het algemeen kan men zeggen, dat op de zeekleigronden in het Noorden en Zuidwesten van ons land sedert het intreden van de grote graancrisis aan het eind van de vroege eeuw

werkgelegenheid in de landbouw feitelijk niet meer is toegenomen. Terwijl gedurende het grootste gedeelte van de 19de eeuw op de kleigronden de werkgelegenheid in de landbouw voortdurend groeide, veroorzaakte deze crisis een eerste terugslag. Weliswaar ging de crisis weer voorbij, doch intussen begon de mechanisatie in de landbouw zich te ontwikkelen, die sindsdien voortdurend is voortgegaan en die gedurende de eerste tientallen jaren van deze eeuw de meerdere werkgelegenheid, welke uit de intensivering van de landbouw voortvloeide praktisch heeft gecompenseerd. Voor een groeiende bevolking was in deze gebieden dus geen plaats.

Op de zandgronden daarentegen is sedert het eind van de vorige eeuw de werkgelegenheid in de landbouw sterk toegenomen. Het in zwang komen van het gebruik van kunstmest betekende ^{enerzijds} een verhoging van de productie op de aanwezige cultuurgrond, anderzijds een toenemende mogelijkheid om door ontginning nieuwe cultuurgrond en daarmee nieuwe bestaansmogelijkheden te scheppen. In de zandgebieden is dan ook vrijwel algemeen het aantal werkzamen in de landbouw sedert het eind van de vorige eeuw aanzienlijk toegenomen, terwijl bovendien én door deze toeneming van de agrarische bevolking én door de stijging van de welvaart, het aantal mensen, dat op de dorpen in de plaatselijke verzorging een functie kon vinden, sterk steeg.

Had dus deze hypothese veel aantrekkelijks, aan de andere kant geeft natuurlijk een momentopname, zoals in feite de kaarten van De Vooys waren, natuurlijk geen zekere grondslag. Toen ik naderhand in mijn functie als sociograaf bij het economisch technologisch instituut in Groningen me bezig hield met de studie van de bevolking in de provincies Drenthe en Groningen, vond ik echter aanwijzingen, dat ook op langere termijn gezien, deze hypothese verklaringsmogelijkheden bood voor verschillende merkwaaardige verschijnselen, welke zich de ontwikkeling van de regionale verschillen in de loop van het aantal geboorten voordoën.

Daar mij het vraagstuk van de historische ontwikkeling van de regionale bevolkingsverhoudingen van Nederland in het algemeen interesseerde en deze hierdoor nog eens weer werd gestimuleerd, besloot ik, nu al weer enige jaren geleden, te beginnen met een gedetailleerd onderzoek naar de ontwikkeling van geboorte, sterfte, vestiging, vertrek, enz. in alle Nederlandse gemeenten, over de periode 1850 - 1950. Voor dit onderzoek is het materiaal thans vrijwel volledig bijeen en over enkele van de eerste resultaten hiervan, in verband met het voorgaande, wil ik U in het volgende het een en ander meedelen. De materiaalverzameling was geen eenvoudige zaak. Teruggaande tot ongeveer 1870 is het niet zo moeilijk de vereiste gegevens bijeen te krijgen; er bestaan vanaf die tijd landelijke statistische publicaties, waarin het vereiste materiaal per gemeente afzonderlijk is verzameld. Wanneer men verder teruggaat, beginnen echter de moeilijkheden. In sommige provincies kan men de gegevens vinden in de provinciale verslagen, in andere echter is dit niet het geval. Het gevolg was, dat we honderden gemeenten moesten verzoeken om ons de gegevens uit hun archieven te verstrekken. De meeste deden dit, doch sommige waren niet meer in het bezit van de noodzakelijke archiefstukken. In dit geval moesten wij onze toevlucht zoeken tot de duplicaten van de burgerlijke stand, die bewaard worden bij de arrondissementsrechtbanken. Tenslotte is het gelukt. Als een eerste resultaat ziet U hier een kaart van de geboortecijfers in Nederland gedurende de periode 1850-1855. U ziet, dat deze kaart welhaast het spiegelbeeld geeft van de huidige verhoudingen; hoge geboortecijfers in het Westen en het Noorden van ons land, ook in de steden, lage geboortecijfers in de zandgebieden in het Oosten en het Zuiden.

Op het eerste oog lijkt deze kaart een duidelijke bevestiging van de hiervoor genoemde hypothese. Het is immers een feit, dat in het midden van de vorige eeuw op de klei en laagveengronden in het Westen en Noorden van ons land een geleidelijke modernisering van onze landbouw plaats vond, die aanleiding gaf tot een voortdurende uitbreiding van de werkgelegenheid. Voor het Noordoosten van de provincie Groningen, waarmee ik mij indertijd heb beziggehouden, kon ik ^{op} grond van verschillende gegevens tot de schatting komen, dat zich tussen 1790 en 1890 de werkgelegenheid in de landbouw voor landarbeiders ongeveer had verviervoudigd. Hoewel men op grond van dit getal zeker niet mag generaliseren, mag worden aangenomen, dat in het algemeen in deze delen van het land in de vorige eeuw de werkgelegenheid sterk is gestegen. Op de zandgronden daarentegen verliep tot het eind van de 19de eeuw de ontwikkeling uiterst langzaam en kon, omdat ontginning van de zandgronden afstuitte op gebrek aan mest, het aantal bestaansmogelijkheden zich slechts zeer langzaam uitbreiden. Het schijnt dus inderdaad te kloppen. Maar is het nu ook inderdaad zo? Prof. de Vooys heeft kortgeleden een artikel gepubliceerd in het Tijdschrift van het Kon.Aardrijkskundig Genootschap, waarin hij een aantal beschouwingen geeft naar aanleiding van

een in de 19de eeuw gepubliceerde sterfteatlas, waarin o.a. de gemiddelde sterfte in de Nederlandse gemeenten gedurende de periode 1840-1860 wordt weergegeven. Hij wijst er op, dat in deze periode de sterfte in het Westen van het land zeer veel hoger was dan in het Oosten en het Zuiden en hij tracht uit allerlei factoren deze hogere sterfte te verklaren. Dat de sterfte in deze periode in het Westen en het Oosten hoger is is inderdaad volkomen juist. Ook onze gegevens laten duidelijk zien, dat tot het eind van de 19de eeuw de sterftecijfers in het Westen van het land zeer hoog zijn geweest en eerst daarna snel zijn gedaald, zodat ze thans, zoals U hebt gezien, lager liggen b.v. dan in Brabant.

Maar de Vooys, die de hiervoor genoemde hypothese, hoewel die uit zijn eigenlijke als vanzelfsprekend voor de dag komt, niet erg welgezinnd is, suggereert naar aanleiding van dit samenvallen van hoge geboorte- en hoge sterftecijfers een andere conclusie, n.l. dat er tussen beide een rechtstreeks verband bestaat... "immers", zo schrijft hij: "waar de sterfte zeer hoog was, waren de geboorten juist nog iets hoger en waar de sterfte laag was, daar overtreft meest ook de geboorte de sterfte een weinig". Hij bespreekt dan verder nog wel hoe in concreto dus regionale verschillen in geboortecijfers kunnen ontstaan en wijst daarbij o.a. ook op economische verschillen, maar dat de verschillen althans mede hun oorsprong zouden vinden in verschillen in ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden noemt hij niet. Hoewel hij dit niet uitdrukkelijk zegt, moet men uit zijn betoog opmaken, dat hij de hoge geboortecijfers in feite ziet als een natuurlijke reactie op de hoge sterftecijfers. Nu is het ongetwijfeld een feit, dat het sterftecijfer het geboortecijfer kan beïnvloeden. Bekend is de beïnvloeding van het geboortecijfer door de kindersterfte in de vorm van het z.g.n. vervangingskind; sterft een kind op betrekkelijk jonge leeftijd, dan blijkt uit de statistiek, dat dit veelal leidt tot een opvallend vlugge geboorte van een volgend kind. Ook kan worden geconstateerd, dat een hoog sterftecijfer betekent, dat er vele plaatsen op de arbeidsmarkt vrij komen en dat dus als gevolg daarvan de jongeren vlugger en gemakkelijker een plaats zullen vinden in het productieproces, vroeger tot gezinsvorming zullen overgaan en zich zelf ook weer minder zorgen behoeven te maken over de vraag of hun kinderen in de toekomst wel een behoorlijke werkkring zullen vinden. Wanneer echter het hoge geboortecijfer alleen zou zijn te beschouwen als een reactie op een hoog sterftecijfer, dan is het logisch te veronderstellen, dat de geboorteoverschotten in het Noorden en het Westen ongeveer op het zelfde peil zouden moeten liggen als in het Oosten en het Zuiden. Een beeld van deze geboorteoverschotten in de periode 1850 - 1855 geeft een volgende kaart. Deze kaart laat duidelijk zien, dat weliswaar de geboorteoverschotten minder uiteenlopen dan de geboortecijfers, doch dat niettemin het Noorden en het Westen duidelijk hogere overschotten vertonen ook al kunnen natuurlijk incidentele afwijkingen worden geconstateerd. De verschillen zijn zodanig, dat het moeilijk lijkt om ze aan toeval toe te schrijven. Men zou echter nog tal van mogelijke hypothesen op kunnen werpen, die zouden kunnen dienen om de aanwezige verschillen gedurende de periode 1850 - 1855 te verklaren uit omstandigheden, die slechts voor dit tijdvak geldig zijn en men zou dus met enig recht kunnen beweren, dat deze kaart betreffende de geboorteoverschotten 1850 - 1855 nog geen duidelijk bewijs geeft, dat de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden inderdaad iets te maken heeft met de hoogte, waarop zich het geboorteoverschot en het geboortecijfer bewegen. Een meer overtuigende aanwijzing kan men slechts verkrijgen, wanneer men de demografische verschijnselen over een langere periode volgt. Het is technisch niet wel mogelijk om U deze demografische ontwikkeling aan de hand van het ons ter beschikking staande materiaal voor geheel Nederland met behulp van cartogrammen te demonstren. Hiervoor zouden enkele tientallen cartogrammen nodig zijn, die geen erg overzichtelijk beeld zouden geven. Ik heb daarom als voorbeeld enkele typerende gebieden genomen, die de verhoudingen duidelijk demonstren. Ik koos hiervoor in de eerste plaats een zestal sterk overwegend katholieke gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen (meer dan 80% R.K.), die een duidelijk agrarisch karakter dragen (meer dan 60% werkzaam in de landbouw), 6 overwegend protestante en eveneens overwegend agrarische gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen, 6 overwegend katholieke en overwegend agrarische gemeenten in het Oosten van Noord-Brabant, 12 overwegend Ned.Herv. en overwegend agrarische gemeenten op de Drentse zandgronden, 5 overwegend Gereformeerde gemeenten op de Groninger kleigronden en 6 sterk onkerkelijke gemeenten op de Groninger kleigronden. Van al deze gemeentegroepen is op de grafiek weergegeven enerzijds het geboortecijfer, anderzijds het geboorteoverschot.

U ziet, dat niet alleen de geboortecijfers, doch ook de geboorteoverschotten in de zandgebieden enerzijds en in de kleigebieden anderzijds gedurende de gehele periode

1850 - 1950 een verschillend verloop vertonen.

Voor al de beide Zeeuws-Vlaamse gemeentegroepen enerzijds en de Brabantse gemeentegroep anderzijds vertonen een volkomen verschillend, ja een volkomen tegengesteld beeld. Gedurende het derde kwart van de 19de eeuw liggen de geboortecijfers en de geboorteoverschotten in het kleigebied van Zeeuw-Vlaanderen aanzienlijk hoger dan in het Brabantse gebied, na ongeveer 1875 beginnen de geboortecijfers voor het Zeeuwse gebied een vrijwel ononderbroken daling, terwijl daarentegen de Brabantse cijfers een stijging geven te zien, die op den duur leidt tot een niveau, dat ver boven het Zeeuwse ligt. Opmerkelijk is vooral een vergelijking tussen de katholieke gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen en de Brabantse katholieke gemeenten. Duidelijk blijkt hieruit, dat van een verloop van het geboortecijfer van de katholieke platte-landsbevolking geen sprake is. Hoewel de betreffende katholieke gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen een min of meer gesloten blok van gemeenten vormen, draagt het verloop van het geboortecijfer in grote lijnen gezien het zelfde karakter als dat in het niet katholieke gedeelte van Zeeuws-Vlaanderen. Slechts betrekkelijk laat, ongeveer 1900, gaan de katholieke gemeenten een enigszins afwijkend, hoger, peil van de geboortecijfers vertonen dan de protestante gemeenten, doch ook dan blijft in grote lijnen gezien het geboortecijfer het zelfde verloop vertonen als de protestante gemeenten. Het is blijkbaar niet in de eerste plaats het geloof, doch een andere factor, die hier beslissend is geweest voor het verloop van het geboortecijfer.

Het Noorden van het land vertoont in wezen het zelfde beeld in een verzwakte vorm. Ook hier zien wij in de periode vóór 1875 op de zandgronden in Drenthe een geboortecijfer en een geboorteoverschot, dat lager is dan dat op de Groninger klei, terwijl na 1875 op de kleigronden een regelmatige daling optreedt, terwijl aan de andere kant de zandgronden na 1875 een hoger peil bereikten, dan vóór dien het geval was en eerst veel later in het proces van de daling van het geboortecijfer mee gaan doen.

Het verloop van geboorteoverschot en geboortecijfer vertoont in de verschillende gebieden inderdaad een treffende correlatie met de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden. Zoals reeds werd opgemerkt, vertonen de kleigronden tot het optreden van de grote landbouwcrisis een toenemende werkgelegenheid. Daarna treedt een stagnatie in, die tot op deze tijd heeft voortgeduurd. Direct na 1875 begint ook een sterke daling op te treden, waarna naderhand wel weer enigszins een herstel optreedt, dat echter niet meer is dan een tijdelijke vertraging in een voortgaande daling, die voortduurt tot het midden der dertiger jaren.

Op de zandgronden blijkt eveneens na het intreden van de landbouwcrisis een lichte inzinking in de geboortecijfers op te treden. Deze is echter slechts gering en van tijdelijke aard. Spoedig treedt weer herstel en daarna treden cijfers op, die vooral wat Brabant betreft ver liggen boven die van vóór 1875. Het ligt wel voor de hand om hier te denken aan de invloed van de geweldige veranderingen in het landbouwbedrijf op de zandgronden, die sedert het eind van de vorige eeuw zijn opgetreden. Het in gebruik komen van kunstmest, waardoor op de bestaande cultuurgronden de opbrengst sterk toenam en ontginning op grote schaal mogelijk maakte, de ontwikkeling van de machinale zuivelverwerking, die ook voor de kleine bedrijven op de zandgronden de melkproductie rendabel maakte, de grootse ontwikkeling van de export van Nederlandse dierlijke landbouwproducten naar de ons omringende landen betekenden alle zeer krachtige factoren ter ontwikkeling van de landbouw op de zandgronden en ter vergroting van het aantal bestaansmogelijkheden in het agrarisch bedrijf in het Oosten en het Zuiden van ons land.

Deze verschillen in de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden op de zandgronden enerzijds en de kleigronden anderzijds, demonstreert zich in de ontwikkeling van de totale bevolking. In de periode voor 1875 zien wij op de zandgronden ondanks het feit, dat er altijd nog enig geboorteoverschot was en dus indien er geen vestiging en vertrek zou plaats vinden een langzame groei van de bevolking zou zijn opgetreden, in feite veelal een stagnerende of een afnemende bevolking. Tegen het eind van de vorige eeuw, als de hiervoor genoemde wijzigingen in de ontwikkeling van de landbouw op de zandgronden zich geleidelijk gaan voltrekken, draaien de verhoudingen volledig om en gaat de bevolking in de agrarische gemeenten op de zandgronden zich snel ontwikkelen. Op de kleigronden zien we het omgekeerde. Daar zien we in het algemeen voor 1875 in overeenstemming met de ontwikkeling van de landbouw, een geleidelijke stijging van de bevolking. Na 1875 echter zien we ondanks het feit, dat ook daar een - zij het betrekkelijk gering-geboorteoverschot bleef bestaan, een stagnatie, veelal zelfs een daling van de bevolking. Slechts door naar elders te trekken - men denke b.v. aan de grote trek van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden naar Rotterdam -

kon het geboorteoverschot een bestaan vinden.

Ter illustratie heb ik de bevolkingsgroei van verschillende der zo even genoemde Zeeuws-Vlaamse en Brabantse gemeenten vanaf 1850 in grafiek gebracht. De bevolking in 1850 is hier in alle gevallen op 100 gesteld. U ziet hoe de bevolkingsontwikkeling inderdaad het beeld vertoont, dat ik zo juist schetste. Hieruit valt af te leiden, dat het verschijnsel, dat uit de kaarten van De Vooy's naar voren springt, n.l. het samengaan van een laag geboortecijfer en een relatief sterk vertrek uit een bepaald gebied niet beperkt is tot de periode 1925 - 1930, doch zich blijkbaar over de gehele hier in beschouwing genomen periode heeft doen gelden. Dit geeft een bevestiging van de hypothese, dat zowel een laag geboortecijfer als een relatief sterk vertrek-overschot moet worden gezien als een reactie op een zelfde verschijnsel, n.l. het gebrek aan nieuwe bestaansmogelijkheden.

Vanzelfsprekend is hiermee niet bedield, dat de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden de enige factor is, welke zich in het verloop van de geboortecijfers en meer nog in de geboorteoverschotten doet gelden. Daarnaast zijn tal van andere invloeden van betekenis. Wel echter maakt het door ons verzamelde materiaal, waarvan ik U hier iets heb laten zien, het waarschijnlijk, dat vooral op iets langere termijn gezien deze factor van zeer grote betekenis is.

Een vraag, die ongetwijfeld naar voren zal komen, hoe wij ons moeten voorstellen, dat vooral in het verleden deze aanpassing van het geboorteoverschot aan de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden tot stand kwam. Het heeft geen zin hierbij te denken aan allerlei mysterieuze invloeden van biologische of andere aard, die buiten de beïnvloeding en de wil van de individuele mens omgaan. Hoewel misschien de lengte van de lactatieperiode - zoals bekend is gedurende de lactatieperiode de kans op conceptie betrekkelijk gering - hier enige invloed kan hebben gehad, valt er niet aan te twijfelen, dat b.v. het verschil in geboortecijfer tussen het Westen van het land en de Brabantse zandgronden nu honderd jaar geleden in de eerste plaats afhankelijk was van menselijk handelen, dat zich bij beslissingen, die de omvang van het toekomstig nageslacht betroffen, door de situatie t.a.v. de bestaansmogelijkheden liet beïnvloeden.

Betekent dit, dat we moeten aannemen, dat de Brabantse boeren nu 100 jaar geleden anti-conceptionele middelen en methoden toepasten? Het lijkt weinig waarschijnlijk. Afgezien van het feit, dat voor zo ver dit valt na te gaan, deze in ons land pas veel later een meer algemene bekendheid kregen en men dus van een primitieve boerengroep op dat ogenblik een dergelijke kennis zeker niet in de eerste plaats mag verwachten, heeft men hier te maken met een traditioneel katholieke bevolkingsgroep, die vermoedelijk de kerkelijke voorschriften aangaande het echtelijk leven niet zo gemakkelijk in de wind zal slaan.

Er zijn echter andere middelen dan een beperking van de voortplanting in het huwelijk om het nageslacht van een groep als geheel te beperken, n.l. het niet of laat trouwen. Dit middel nu is niet alleen op de zandgronden in Brabant, doch op onze zandgronden in het algemeen op grote schaal toegepast. In het algemeen ging een boerenzoon pas trouwen als hij kans had om een boerenbedrijf te krijgen. Daar er weinig mogelijkheid bestond om het aantal boerderijen uit te breiden, betekende in de meeste gevallen, dat hij moest wachten totdat hij zijn vaders boerderij kon overnemen, of daar in ieder geval kon introuwen. Meestal was dat pas op betrekkelijk hoge leeftijd, 30 jaar of ouder, het geval.

In de tweede plaats betekende dit, dat er in de regel maar één van de zoons was, die de kans kreeg om te gaan trouwen. De rest bleef als ongetrouwde broers en zusters eerst met de ouders, daarna met de wel gehuwde broer en schoonzuster samenwonen. Zo ontstond het op de zandgronden altijd nog niet geheel onbekende beeld van een boerderij, die door een groep van broers en zusters samen wordt, waarvan er slechts één en soms zelfs geen getrouwd is.

Het blijkt dan ook uit de volkstellingen omstreeks het midden van de vorige eeuw, dat niettegenstaande het lage geboortecijfer, dus het relatief geringe aantal meisjes beneden de huwbare leeftijd op de zandgronden, het aantal gehuwde vrouwen in procenten van de totale bevolking daar aanzienlijk lager was dan in het Westen en het Noorden van het land.

De Vooy's, die zich ook met deze vraag heeft beziggehouden, meent, dat de verschillen, die wat betreft het percentage gehuwde vrouwen optredende verschillen in de geboortecijfers maar gedeeltelijk kunnen verklaren. Ik heb de indruk, dat op zijn berekeningen nog wel het één en ander valt aan te merken en dat de betekenis van dit cijfer belangrijker is dan hij denkt. Hoe het zij, het is zonder meer duidelijke

lijk, dat dit niet en laat trouwen een belangrijk middel was om het geboortecijfer op de zandgronden laag te houden.

Wat ook duidelijk is, is dat een uitbreiding van de bestaansmogelijkheden op de zandgronden, zoals die zich aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw voordeed, onder de bestaande omstandigheden als vanzelf leidde tot een verhoging van het geboortecijfer. Er kon meer en vroeger getrouwd worden en als gevolg daarvan nam het aantal geboorten toe in dezelfde tijd, dat op de kleigronden in het Westen en het Noorden van het land het geboortecijfer regelmatig afnam, waarbij men overigens wel in de eerste plaats moet denken aan een beperking van het kindertal in het huwelijk. Zo kon dus in de loop van de achter ons liggende eeuw in de regionale verhoudingen wat betreft de geboortecijfers een volkomen omkering optreden. Bekijkt men de ontwikkeling vanuit het oogpunt van de beperking van het kinderaantal in het huwelijk, dan kan men constateren, dat deze zich in het Westen en Noorden van het land sedert 1875 in steeds toenemende mate heeft ontwikkeld. Op de zandgronden was dat in veel geringere mate of niet het geval en kon als gevolg van de grotere huwelijkskansen sedert het eind van de vorige eeuw het totale geboortecijfer zelfs toenemen. Deze ontwikkeling, of beter gezegd deze handhaving van dit geboortepatroon op de zandgronden, dat in de agrarische sfeer zijn oorsprong vond, maar ook de grotendeels uit de agrarische sfeer stammende bevolking van de daar tot ontwikkeling gekomen industrieplaatsen heeft beïnvloed, is in belangrijke mate verantwoordelijk voor het relatief hoge geboortecijfer, dat Nederland als geheel vertoont.

Mag men verwachten, dat deze verhoudingen in de toekomst gehandhaafd blijven? Het is uitermate moeilijk in een materie als deze voorspellingen te doen. Niet alleen is er de veelheid van factoren, waarop ik reeds wees, doch bovendien is er nooit zekerheid, dat de sterkteverhouding, die in het verleden tussen de verschillende invloeden heeft bestaan, ook in de toekomst geldig zal zijn. Om het in concreto te zeggen, het is niet zeker, dat ook in de toekomst de ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden van belangrijke betekenis zal blijven voor de ontwikkeling van het geboorteoverschot. Wel kan echter worden gezegd, dat de omstandigheden, die in het laatst van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw het mogelijk maakten, dat zich in de landelijke gebieden op de zandgronden een zo hoog geboortecijfer ontwikkelde, geleidelijk zijn verdwenen. De woeste grond, die aan het eind van de vorige eeuw nog grote oppervlakten van onze zandgronden in beslag nam, raakt op en is in verschillende delen van het zandgebied reeds verdwenen. De mogelijkheid om nieuwe boerenbedrijven te vormen wordt steeds geringer. Er zijn duizenden en duizenden boerenzoons, die op een bedrijf wachten en het niet krijgen. Zou niet juist ook op de zandgronden de industrie zich in de laatste tientallen jaren sterk hebben ontwikkeld, dan zou hier thans reeds een noodtoestand bestaan.

Zal de fabriek blijvend de plaats innemen, die enige tientallen jaren de woeste gronden hadden en wat het Peelgebied betreft, gedeeltelijk nog hebben? Zal de uitbreiding van de industrie de basis zijn, die een snelle groei van de bevolking op de zandgronden ook in de toekomst mogelijk maakt?

Over de ontwikkeling van de industrie valt weinig met zekerheid te zeggen. Zelfs echter wanneer men aan zou mogen nemen, dat de industrie een praktisch ongelimiteerde mogelijkheid voor het opnemen van nieuwe arbeidskrachten zou vertonen, dan is hiermee het probleem niet opgelost. De boerenzoon, in het bijzonder de boerenzoon van het iets grotere bedrijf, gaat niet graag naar de fabriek. Vaak geeft hij er de voorkeur aan ongetrouwd op het bedrijf te blijven boven het ondergaan van de sociale degradatie, die voor hem de weg naar de fabriek betekent.

Gebrek aan mogelijkheden in het agrarisch bedrijf moet op den duur wel haast onvermijdelijk leiden tot een daling van het geboorteoverschot. Op de Drentse zandgronden is nu reeds geruime tijd een dalende tendenz in de geboortecijfers te constateren en deze wijken thans van die op de kleigronden van Groningen niet sterk meer af. In het Peelgebied, waar expansiemogelijkheden in de landbouw tot voor kort zeer groot waren en waar het geboortecijfer ook thans nog ongeveer het hoogste van Nederland is valt een zekere stabilisatie in de verhoudingen reeds te constateren. Zal het geboortecijfer op de Brabantse zandgronden binnen afzienbare tijd echter zakken tot dat van het peil van het Westen van het land? Ongetwijfeld mag men verwachten, dat het Katholieke geloof van de bevolking een zekere rem zal vormen tegen een daling van het geboortecijfer, zoals dat ook in de katholieke streek van Zeeuws-Vlaanderen het geval is en zoals dat t.a.v. het Gereformeerde geloof, zij het in geringere mate, in Groningen ook duidelijk spreekt. Aan de andere kant echter laat het voorbeeld van Oost Zeeuws-Vlaanderen zien, dat een daling van het peil van het ge-

boortecijfer ver beneden dat van de Brabantse zandgronden in een katholiek agrarisch gebied mogelijk is.

Ik ben hiermee tot het eind van mijn voordracht gekomen. De tijd liet slechts toe om enkele aspecten van het buitengewoon moeilijke en ingewikkelde vraagstuk van de ontwikkeling van de geboorteverhoudingen in Nederland te belichten. Ik hoop echter, dat ik er in geslaagd ben, uitgaande van regionale verschillen in de geboorteverhoudingen enkele verschijnselen te belichten, die ^{of} de beschouwing over dit vraagstuk dikwijls over het hoofd worden gezien, doch die vooral wanneer men ze in historisch perspectief beziet, van grote betekenis blijken te zijn.